

Elizabeth Kandy

CAROLO CZEGLÉDY

SEXAGENARIO

D.D.D.

kelet- kutatás

1974

tanulmányok
az orientalisztika
köréből

Kőrösi Csoma Társaság · Budapest

Szerkesztette
Kara György és Terjék József

Készült az ELTE Soksorozítóüzemében
500 példányban
Felelős kiadó: Fodor Sándor
Felelős vezető: Arató Tamás
ELTE 75277

TARTALOM

Szinkretizmus az iszlámban: Malhamat Dánijál (Fodor Sándor)	7
A "határozottság" fogalmának kritikája a klasszikus arab nyelvben (Iványi Tamás)	19
Eiszagoge - Isägügi (Maróth Miklós)	33
A mu' ahāt ("testvériesítés") intézményéhez: a törzsiség és az umma között (Simon Róbert)	41
A mihráb eredetének és jelentőségének újraértékelése (Fehérvári Géza, London)	51
Goldziher Ignác és az arab irodalomtörténet (Umberto Rizzitano, Palermo)	59
Uri János (1724-1796), a sémi filológia magyar úttörője (Scher Tibor)	67
Az arab medicina assimilatiója a későközépkori latin orvosi irodalom- ban (Schultheisz Emil)	73
Lacrimatoria és a héber források (Scheiber Sándor)	81
A Sebeos Krónika 50. fejezetéhez (Schütz Ödön)	83
Movsēs Kaňankatuaci a kaukázusi hunok vallási kultuszáról (Szalmási Pál)	95
A kazárok a Kaukázusban. A független Abkhaz királyság megalapítása (B. Bíró Margit)	109
Hunyadi János kapcsolata a Krím-félszigeti városokkal és ennek előz- ményei (Tardy Lajos)	117
A volgai bolgárok fővárosában (Róna-Tas András)	139
A honfoglaló magyarság fegyverzetének nomád háttere (U. Kőhalmi Katalin)	151
A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete (Vásáry István)	159
Része-e a magyar őstörténet kutatásának az avar-kori régészet? (Bakay Kornél)	173
Avar-kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásairól (Tomka Péter)	179
Az Euráziában végbemenő társadalmi munkamegosztás szerepe a magyar őstörténetben (Veres Péter)	185
Adalékok Kőrösi Csoma Sándor származási rejtélyének megoldásához (Kádár László)	193

Copyright, 1975

A "HATÁROZOTTSÁG" FOGALMÁNAK KRITIKÁJA A KLASSZIKUS
ARAB NYELVBEN

(ismert és új információ, mint nyelvelemzési szempont)

A klasszikus arab nyelv elemzésekor a "határozottság" több mint egyetlen alaktani vagy mondattani jelenség elnevezése, nyelvi relevens általánosításként szerepel. Mind a formálisabb igényű, mind a hagyományos nyelvtanokban számos mondattani szabály hivatkozik rá, s használja mint fontos kategóriát.

A határozottság formailag általában az "-u, -a, -i" ragvégződésről ismerhető fel (szemben a határozatlan "-un, -an, -in" végződésekkel), és csak a főnévi szerkezetek jellemzője lehet.

Vannak azonban olyan főnevek, amelyek, jóllehet határozatlan végződéseknek kapnak, tulajdonnevek, s ezért határozott főnévként viselkednek. A tulajdonneveken kívül a következő három, egymást kizáró esetben lesz határozott a főnév: a határozott névelő ("al-") után, a birtokviszonyban birtokként, és birtokos személyragokkal alkotott szerkezetben. Az igazán döntő kritérium azonban a következő egyeztetési szabály: amennyiben egy főnév határozott, akkor az esetleges jelzőjének határozott névelőt ("al-") kell kapnia (bármelyik módon volt is a főnév határozott a fenti három közül). E szabály értelmében a birtokviszonyban birtok szerepét betöltő főnév két esetben nem lesz határozott: ha a birtokos határozatlan, s az un. virtuális birtokviszony esetében, amikor a birtok szerkezeti helyén melléknév van. (1) Példák:

- (1) lāqaytu Muḥammadan al-kabīra
(találkoztam - Mohamedet - az időset)
"Találkoztam az idősebbik Mohameddel"
- (2) al-^Cahdu'l-fātimīyyu
(a korszak - a fātimida)
"a fātimida korszak".
- (3) rabbu'l-^Calamīna'l-raḥmānu'l-raḥīmu
(ura - az embereknek a - a könyörületes - az irgalmas)
"Az emberek könyörületes és irgalmas ura".
- (4) ismuka'l-karīmu
(nev - ed - a kegyes)
"becses neved"
- (5) qaṣru malikin ^Vgamīlun (és nem: al-^Vgamīlu)
(kastélya - egy királynak a - szép)
"egy király szép kastélya" (= egy szép királyi kastély).

(6) hiya^v gaml^vlatu' l-waghi^v
(σ (nσ) - szépe - az arcnak a)
"Ő szép arcú".

(6') hiya' l-gaml^vlatu' l-waghi^v
(σ - a szépe - az arcnak a)
"Ő a szép arcú".

Röviden összefoglalva: a hagyományos értelemben vett határozottság egyetlen biztos formális fogódzója az ún. jelző-egyeztetési szabály. (2) A következőkben azt igyekszem bemutatni, hogy csupán ebben az eléggé felszíni szabályban mutatható ki egyértelműen a "határozottság" kategória ilyen felfogásának szükségessége.

A "határozottság" vizsgálatokor a következő kérdések merülnek fel: (1) nem hamis általánosítás eredménye-e (azaz, van-e elegendő alapja); (2) elég általános-e (azaz, elég mély és elvont-e, nincsenek-e alapjában véve rokon jelenségek, amelyekre mégsem vonatkozik); (3) milyen viszonyban áll az elemzésben felhasznált többi kategóriával (gondolok itt elsősorban a mondatrészekre, valamint a szórendiségre); és végül (4) fel tudjuk-e használni a határozottságot egy olyan grammatika szabályaiban, amely tekintettel van a szemantika és a szöveggrammatika igényeire is (e kettőt egymástól elválaszthatatlannak tudom)?

A válaszokat úgy igyekeztem megkeresni a fenti kérdésekre, hogy megvizsgáltam azokat a grammatikai szabályokat, amelyekben általában szükségesnek tartják a nyelvtanok a "határozottság" fogalmára való hivatkozást. A (3) kérdés azért érdekes, mert általában a mondatrészekre és a szórendre vonatkozó mondat-tani szabályokban kerül a határozottság szóba.

A legnagyobb szerepet a határozottság az ún. nominális mondatokról szóló szabályokban kap. A nyelvtanok általában abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a mondatok alany-állítmány szerkezete adott, ill. felismerhető a határozottság-határozatlanság vizsgálatától függetlenül, annak figyelembe vétele nélkül, s csak másodlagosan kell bizonyos kikötéseket tenni részben az alanyra, részben a szórendre vonatkozóan, attól függően, hogy az alanyi és állítmányi főnévi szerkezetek határozottak-e vagy sem. Három ilyen szabályszerűséget szeretnék röviden megvizsgálni:

(a) Amennyiben az állítmány nem-prepozíciós névszói szerkezet, akkor az alanynak minden körülmények között határozottnak kell lennie. Azaz nincs:

(7)^x hukmun (S) C⁻adilun (P) (3)
"Egy ítélet igazságos", csak;

(7) al-hukmu (S) C⁻adilun (P)
"Az ítélet igazságos".

A miértre az alany-állítmány (vagy akár az NP-VP) (4) elemzés keretein belül nem tudunk választ adni, legfeljebb formális módon: a (7)^x összetéveszthető lenne (7')-vel, amely nem mondat, hanem csak egy jelzői szerkezet:

(7'') hukmun C⁻adilun
(egy ítélet - igazságos)
"Egy igazságos ítélet"

Ez a magyarázat ugyan ténylegesen is előfordul, azonban nem kielégítő: ha ugyanis mind az alany, mind az állítmány határozott, akkor is fennáll a lehetősége az összetéveszthetőségnek; mivel azonban ilyen mondat mégis létezhet, megvan az eszköz is, amellyel a mondat és jelzői szerkezet között különbséget lehet tenni:

(8) hādā' l-hukmu huwa' l- C⁻adilu
(ez - az ítélet - σ/az - az igazságos)
"Ez az ítélet az igazságos" - mondat;

(8') hādā' l-hukmu' l- C⁻adilu ...
(ez - az ítélet - az igazságos)
"ez az igazságos ítélet ..." - jelzői szerkezet.

A (8)-ban szereplő "huwa" szerepe csupán annyi, hogy megkülönböztesse a (8')-től. Nem lehet azonban ugyanezt a (7)^x esetében használni, mert az értelmetlen mondat lenne. Ennek okára még visszatérek.

Szabályunkat azonban általánosabban kell értelmeznünk a fentieknél: abban az esetben sem kapunk értelmes mondatot, ha az állítmány prepozíciós névszói szerkezet, s mind az alany, mind az állítmány határozatlan:

(9)^x ragulun fī dārin
(egy férfi - ban - egy ház)
"Egy házban van egy férfi".

Valamelyiket határozottá kell tenni, ahhoz, hogy helyes mondatot kapjunk:

(9') al-ragulu fī dārin
(a férfi - ban - egy ház)
"A férfi egy házban van".

(9'') fī' l-dāri ragulun
(-ban - a ház - egy férfi)
"A házban van egy férfi".

Általános érvénnyel megfogalmazva valószínűleg így kellene a szabálynak hangzania: minden mondatban lennie kell legalább egy határozott entitásnak, legyen az akár az alany, akár az állítmány. A "határozott szerkezet" pedig lényegileg azt jelenti, hogy "az, ami a korábbi közlésből ismert információt jelöli".

(b) Amennyiben az alany határozott (függetlenül attól, hogy az állítmány határozott-e vagy határozatlan), általában megelőzi az állítmányt. Itt az "általában" szónak nincsen jelentősége, mivel nem tudjuk megmondani ezeken a kereteken belül, hogy melyek azok az esetek, amikor nem előzi meg.

(10) ṭa C⁻amu ahli Takrūra (S) al-durratu wa' l-samaku (P)
(étel - népének - Takrúrnak a - a kukorica és a hal)
"Takrúr népének étele a kukorica és a hal".

(10') al-durratu wa' l-samaku (S) ṭa C⁻amun li-ahli Takrūra (P)
(a kukorica - és a hal - étel - népének - Takrúrnak)
"A kukorica és a hal Takrúr népének eledel/ül szolgál, egyik eledele"

(11) al- C⁻ulamā' (S) waraṭatu' l-anbiyā' (P)
(a vallástudósok - örökösök - a prófétáknak a)
"A vallástudósok a próféták örökösei"

- (11') warajatu 'l-anbiyā' (S) (hum) al-^Culamā' (P)
 (örökösök - a prófétáknak a - (ők) - a vallástudósok)
 "A próféták örökösei a vallástudósok".

A "fa am" (étel, eledel) szerkezet a (10)-ben alany, határozott és a mondat elején áll, míg a (10')-ben állítmány, határozatlan és a mondat második felében áll. Az "ulamā'" a (11)-ben alany, határozott és a mondat elején áll, míg a (11')-ben állítmány, a mondat végén áll, de ugyancsak határozott. Kérdés ezek után, hogy milyen alapon tudjuk megmondani a fenti mondatokban, hogy melyik az alany, és melyik az állítmány? Világosan látszik, hogy a kritériumok a következők: (i) alanyeseti főnévi szerkezetnek kell lennie az alanynak, (ii) szórendileg álljon első helyen, és (iii) legyen határozott. (5) Ezek alapján úgy tűnik, hogy a szórend és határozottság mindig igen fontos szerepet játszik az alany-állítmány szerkezet szempontjából, legalábbis a nominális mondatokban.

(c) Ha az alany határozatlan (természetesen alany eseti) főnévi szerkezet, az állítmány pedig határozott prepozíciós szerkezet, akkor az ún. fordított szórendet kell alkalmazni, és az állítmány megelőzi az alanyt:

- (12)? ta'firun^C azimun (S) lahā fī hayātihī (P)
 ((egy) hatás - nagy (P) - neki (annak) - ban - élete);

- (12') lahā fī hayātihī ta'firun^C azimun (S)
 "Nagy hatása van annak az ő életében".

A (12)-öt furcsának (?) kell megfontelnunk, mivel ebben a formájában, mint mondatot, nem lehet értelmezni, nem is fordul elő szövegben, de a nyelvtanok nem zárják ki létezését.

A (12')-ben már nincsen meg az előzőekben tapasztalt igen szoros összefüggés az alany és a határozottság, szórendi hely között, pontosabban, az "alany" itt nem jelent semmit mondattanilag, csupán másodlagos elnevezése annak az alaktani kategóriának, hogy "alanyeset". Megmaradt az összefüggés a határozottság és a szórend között: a határozott egységek megelőzik a határozatlanokat (persze, ez nem történik mindig ilyen mechanikusan).

A három fenti szabály közül kettő arra utalt, hogy van valami mélyebb összefüggés a nominális mondat alanya és a határozottság valamint a szórend között, míg a harmadik ezt tagadta, és az alanyt egyszerű alaktani kategóriává degradálta, egy jelenség elnevezésévé. Ebben az esetben azonban az alany és az állítmány már nem lesznek érdekesek a mélyebb mondattani és jelentéstani összefüggések vizsgálata szempontjából, vagyis, amikor azt vizsgáljuk, hogyan függenek össze a jelentések a hangalakokkal.

Ezzel szemben feltételezhetem azt is, hogy az alany és állítmány mégis általánosítható és jelentőségteljes viszonyokat fejeznek ki. Ebben az esetben a (12')-ben mégsem az alanyeseti szerkezet lesz az alany, hanem az (a) és (b) szabály alapján az, amelyik (1) a mondat elején áll, (2) határozott. Ez pedig a "lahā fī hayātihī" (Annak az ő életében), vagy csak a "lahā" (annak). Ezt az elemzést alátámasztja ugyanennek a mondatnak a parafízisa is:

- (12'') (hiya) attarat hayātahu ta'firun^C aziman
 ((az) hatást tett - az ő életére - nagy hatással)
 "(Az) nagymértékben hatással volt az ő életére".

ahol az alany a "lahā"-nak megfelelő "hiya" ("az") lenne, amelyre az ige "-at" végződése utal. Ezt az elemzést támasztják alá a következő példák is:

- (13) wa libāsu^C ammati ahlihā (S) qadwuru^C l-sūfi (P)
 wa alā ru^C ūsihim (P) karāzi^C l-sūfi (S) wa
 libāsu^C haṣṣatihā (S) ḥiyābu^C l-qatni (P)
 (és - ruhája - a közembereknek - a népének a (S) a gyapjúköpeny (P) és
 - en - az ő fejeik (P) gyapjúsapka (S) és a ruhája - az előkelőknek (S) a
 gyapotöltözék (P)

"Népe közembereinek a gyapjúköpeny a ruhája, fejeiken gyapjúsapkat hordanak, míg az előkelői gyapot (gyolcs) öltözetet viselnek".

Itt az első és harmadik mondat alanya és a második állítmánya között szemmel látható az értelmi-tartalmi párhuzamosság, formailag (esetvégződés tekintetében) azonban olyan különbség van köztük, amely miatt látszólag nem tekinthetjük őket azonos kategóriába tartozóknak. A második mondat lényegében azt jelenti, hogy:

- (13') ... wa qubba^C atuhum (S) min karāzi^C l-sūfi (P)
 (és az ő fejfedőjük (alanyeset) - a gyapjúsapka).

Az "alā ru^C ūsihim" ("az ő fejeiken" - birtokoseset) és a "qubba^C atuhum" ("az ő fejfedőjük" - alanyeset) szerkezetek mondatbeli szerepe, a többé-kevésbé jelentéseik is, azonosak. (6) "Határozottságuk" eredete is azonos, a szövegelőzmény, míg a "karāzi^C l-sūfi" (a gyapjúsapka) határozottsága genetikus jellegű, nem egyedileg, hanem általánosan ismertségre utal. A mondatfaiszmen még fontos különbségnek (alanyeset-birtokoseset) a jelentések szférájában (mélyszerkezet) már semmi jelentősége nincsen, így az ezen alapuló másodlagos elnevezések (alany-állítmány) is irrelevánsak lesznek.

A határozottság ezek alapján (amennyiben az esetvégződést már nem vesszük annyira "komolyan") a szórenddel együtt döntő szerepet játszik, legalábbis a nominális mondatban, az alany (és viszonyfogalmakról lévén szó, az állítmány) felismerésében. Ebből következik, hogy ez az alany egyik legfontosabb jellemzője, ahhoz, hogy megérthessük, mi az alany jelentése, meg kell tehát vizsgálnunk, mit tesz az, határozottnak lenni.

Az világos, hogy a határozottság mindig egy szövegelőzményből származik, legyen az tényleges szövegközlés - egyedileg határozott entitás esetében -, vagy általánosan ismert vagy annak tartott entitás ilyenkor a szövegelőzmény ikp. "ismeret-előzmény"). Az már kevésbé magától értetődő, hogy a klasszikus arabban a szórend is erőteljesen függ a szövegelőzménytől:

- (14) Brīṣī (S) madīnatun ṣaḡīratun lā sūra lahā (P)
 wa fī l-ḡanūbi min Brīṣī (S) arḍu Lamlama (P)
 (Briszi - egy város - kis - nincs - fal - neki - és - en - a dél - től -
 Briszi - földje - Lamlamnak a)
 "Briszi kis város, melynek nincsen fala, s Briszitől délre van Lamlam földje".

- (15) wa yanbutu^C alā ḡaffatayhi al-qaṣabu^V l-surakiyyu
 wa l-saḡaru^V abnūsi ... ḡiyāḡan mutṭaṣilatan ...
 wa fī ḡiyāḡihī (S) al-asadu wa l-zarā' ifu ... (P)
 (és - nő - on - a két partján - a nád - a sűrűnövő - és - a fa - az ében

- ... - őserdőként - összefüggőként - ... - és a sűrűjében - az orosz-
lán - és - a zsiráf - ...)

"... és a két partján nő a sűrű nád és az ébenfa ... összefüggő őserdőként ... és a sűrűjében van az oroszlán és a zsiráf ..."

A szórendet a fenti példák nominális mondataiban nem a határozottság döntötte el, mivel ilyen a mondatok mindkét része tartalmaz, sem a hagyományos felfogás szerinti alany-állítmány szerkezet, (7) hiszen ha annak alapján járunk el, akkor éppen fordított szórendről kellene beszélnünk (az alany is határozott, mégis az állítmányi rész áll a mondat élén). A kérdés akkor viszont az lenne, hogy miért használnak ezek a mondatok fordított szórendet? A módosított alany-állítmány értelmezés azonban alkalmas a szórend meghatározására, feltéve persze, ha nem úgy tekintjük őket, amelyeket magukat viszont a szórend határoz meg. Mi az alapja ennek a "mélyített" vagyis általánosított alany-állítmány felfogásnak (amely már nem az esetvégződésekből indul ki)?

Ennek megértéséhez mindig egy teljesebb közlésből kell kiindulnunk, amelyet nevezhetünk szövegnek is. A (14) és (15) is szövegszerű példák. A (14)-ben a "fi' l-ganūbi min Brīsi" kifejezést tekintem alanyként, ami itt azt jelenti, hogy "a szövegkörnyezet által meghatározott, ismert információ, amely az éppen most következő közlés témája lesz". Ehhez tudom aztán csatolni a közlés lényegét kitevő "újságot", új információt: "arḡu Lamlama" (Lamlam földje), vagyis az állítmányt. A (15)-ben a "fi' giyāḏihi" (a sűrűben) az a már ismert része, azaz alanya a mondatnak, míg az "al-asadu wa' l-zarā'ifu" (az oroszlán és a zsiráf) az, amit ehhez újként kapcsolok, közlök. A nyelvi közlés ilyen módon nem más mint "ismertté tevés", új ismereteket csak régiekhez kapcsolva közölhetek, másként nem jön létre megértés (azaz közlés). Ezért helytelenek a (7) és (9), mivel ott újsághoz (hogy létezik egy ítélet ("nukmu")) kapcsolok egy másik új információt (ez a sehova sem kapcsolható ítélet igazságos ("ādilun")). Az ismert és az új viszonya azonban nemcsak egyirányú (az ismertől haladunk az új felé); az ismert, régi információ egy korábbi közlési szakaszban még újdonság, közlés volt (akár egy ténylegesen is elhangzó közlés része, akár egy feltételezett vagy általános ismereté). A (15)-ben az ismertnek tekintett "fi' giyāḏihi"-ből azt, hogy van "giyāḏun" (sűrűség, sűrű erdő) azon a bizonyos helyen (egy folyóparton, amit a "-hi", "az ő...je" jelez), azt a közlés korábbi szakaszából tudtuk meg, ahol még mint újság szerepelt: "... giyāḏan muttasilatan" ("összefüggő sűrűségként, őserdőként"). Az alany (ismert) mindig állítmány (új) volt előbb; ami egyszer állítmány lett (újság egy közlésben), arról, mint alanyról mindig közölhetünk valami újat. A mondat, nyelvészeti szempontból, csak egy önkényesen kiragadott közlés-darab, értelmes közlés csak egy teljes szöveg lehet. (8) Újmódon értelmezett alany-állítmány fogalmaink tehát már nem a mondat kategóriái, hanem a szövegé (nem "mondatrészek", hanem "szövegrészek", ha úgy tetszik). Ez természetesen következik abból, hogy csak szövegből határozhatóak meg s egy mondaton belül nem szükségszerűen értelmezhetők. (9)

Továbbra is használhatóak lehetnek az "alany", "állítmány" elnevezések, ily módon átértelmezve, az egyértelműség kedvéért azonban inkább más terminusokat fogok a továbbiakban használni: az alany helyett, ami az ismert információt, egy korábbi közlés eredményét jelöli, a téma, az állítmány helyett, amely a közlés lényegét kitevő újságot jelöli, a réma kifejezést. (10)

Mit jelent ezek után a "határozottság" és miért van sajátos összefüggés a téma és a határozottság között (amely az arabban a legszembeötlőbb a nominális mondatokban)? A határozottság azt jelöli az arabban, hogy valami már szerepelt egy közlési folyamatban, mint réma (új), azaz ismertté vált, és potenciálisan téma. Ezt általánosítva juthatunk el egy olyan fogalomig, amely már nincsen tekintettel arra, hogy egy bizonyos szerkezet viseli-e a határozottság megszokott, felszíni jegyeit, csupán az tartozik a lényegéhez, hogy "már közölt információra" utal. Ezt az általánosabb terminust is nevezhetjük "határozottságnak", az egyértelműség kedvéért azonban inkább a "tematizáltság" elnevezést választottam. (11) Az arab nominális mondatokban a téma jellegzetessége részben a tematizáltság (amely itt általában a "határozottságot" jelenti), részben pedig a szórendi hely (a mondat első része). Ennek alapján azt is mondhatjuk, hogy az arabban az ún. nominális mondatok felelnek meg leginkább a "természetes közlési rendnek": a régi ismeretekre épülő új közlés sorrendjének (téma-réma).

(16) inna hāḡā' l-iqlīma' l-awwala mabda' uhu min ḡihati' l-magribi (T) min al-baḡri' l-garbiyyi al-musammā bi-baḡri' l-zulamāti wa huwa' l-baḡru allaḡ' l-ya' lamu ma ḡalfahu (R) wa fīhi hunaka (T) ḡazīratāni tusammīyāni bi' l-ḡalīdāti (R) ... wa hātāni' ḡazīratāni fīmā yudkaru fī kulli wāḡidatin minhumā (T) ḡanamun (R) ... ḡulu kulli ḡanamīn minhumā (T) mi atu ḡira' in (R)

(bizony) pedig - ez - az égöv - az első - a kezdete -ból - irány - a nyugat - (T) - tól - a tenger - a nyugati - a nevezett - a tengernek - a sötétségekének a - és - az (ő) - a tenger - amelyik - nem - ismert - mi - mögötte - (R) - és - benne - ott (van, létezik) - két sziget - a kettő nevezve van - az Örökkévalóknak (Kanári szigetek) - (R) - ... és - ez - a két sziget - mint ahogy - említve van - ben - minden - egyes - kettőjük közül - (T) - egy bálvány - (R) - ... - hosszúsága - mindegyik - bálvány - (R) - a - kettőjük közül - (T) - száz - öl - (R)

"Az első égövnek a kezdete nyugat felől (T) a Nyugati tengertől van, amelyet a Sötétségek Tengerének neveznek, s ez az a tenger, amelyről nem tudni, hogy mi van rajta túl (R). Van benne (T) két sziget amelyeket Kanári-szigeteknek hívnak (R). ... E két sziget mindegyikén, ahogy mondják, (T) van egy bálvány (R) ... A két bálvány mindegyike (T) száz öl (R)".

A (16) első téma-réma (T-R) egységének mindkét része határozott, tematizált. A példában szereplő szöveg-részlet ráadásul abszolút szöveg-kezdet, egy földrajzi mű kezdete. (12) Felmerül a kérdés: miért az egyik a téma (ismert), a másik a réma (új), s nem fordítva? Miben rejlik a réma-rész újszerűsége, ha egyszer az is tematizált (azaz, már közölt)? Tegyük fel, hogy fordított a T-R viszony:

(16') min al-baḡri' l-garbiyyi' l-musammā bi-baḡri' al-zulamāti (T) ... mabda' u hāḡā' iqlīmi' l-awwali min ḡihati' l-magribi (R)

"A nyugati tengerénél (-tól), amelyet a Sötétségek Tengerének neveznek (T), van ennek az első égövnek a kezdete nyugat felől (R)".

Amennyiben a fenti részlet marad - ugyanazon mű esetében - abszolút szövegkezdet, akkor furcsának érezzük, annak ellenére, hogy a szokásos nyelvtani felfogás szerint, ha mint önálló mondatot tekintjük, tökéletesen helytálló. Ennek oka a következő: a mű (ha nem is címe, de műfaja szerint) "kātābu' l-aqālim", "az égövek

könyve". Az első közlés tehát tulajdonképpen az, hogy "hādā (T) kitābu 'l-aqālimi" (R) "ez az égőek könyve". Az, hogy ezek közül az elsővel foglalkozik először, magától értetődő, s így nem szükséges külön közölni. A (16') azért furcsa, mert nincs közvetlen kapcsolatban a műfaj által meghatározott követelményekkel ("az égővekről van szó").

A (16) első részében tehát arról van szó, hogy a réma ugyan ismert, de új-szerű az adott témával kapcsolatban. A téma és réma viszonyfogalmak, s a rémának csak egy bizonyos témához fűződő kapcsolata kell, hogy újság legyen. A tematizáltság ("határozottság") csak arra utal, hogy a közlésben (s így a nyelvi szerkezetben is) volt már előzmény (ezt nevezhetjük szöveg-előzménynek vagy szöveg-környezetnek is). A tematizált szerkezet mindig összetett; a téma mindig tematizáció eredménye, a réma lehet összetett (tematizált), ritkábban egyszerű is.

A tematizálódást (azaz azt, hogyan válik az újság régivé, réma témává, amire már a további közlést lehet építeni) kiválóan illusztrálja a (16) további része: T: fihi hunāka "benne van"; R: gazīratāni . . . , "két sziget". Amennyiben a közlés létrejött (azaz, "érthető") (13), azt jelenti, hogy tematizálódott is, most már az egészre, mint témára vonatkoztathatók egy közlést (rémát). Például: T: hātāni 'l-gazīratāni fī kulli wāḥidatin minhumā, "ez a két sziget - mindegyikőjükben a kettő közül van"; R: šanamun, "egy bálvány". Majd: T: ṭūlu kullī šanamīn minhumā, "minden egyes bálvány hossza a kettő közül"; R: mi'atu dīra in "száz öl".

Tematizációk egy rémán belül (szintén a (16)-os példából): hunāka (T) baḥrun fi 'l-garbi (R), "van - egy tenger nyugaton"; ismuḥu (T) baḥru 'l-zulamāti (R), "annak a neve - a Sötétségek tengere"; luwa (T) lā yu lamu mā ḥalfahu (R), "(arról) - nem tudni, hogy mi van rajta túl". Mindez egy lehetséges levezetése annak a tematizált rémának, amelyik a (16)-ban ténylegesen megtalálható. Ezt levezethető vagy visszautaló (esetleg emlékeztető) tematizáltságnak nevezhetjük, szemben a fentiekkel, amikor csak a névelő vagy legfeljebb egy névmás utalt vissza a megelőző közlésre: nem az volt, hogy: ṭūlu kullī šanamīn minhumā mawḡudīn fi hātayni 'l-gazīratayni al-wāqī atayni fi 'l-baḥri al-garbiyyi al-musammā . . . , "mindegyik bálványnak a hossza kettőjük közül, amelyek ezen a két szigeten találhatók, amelyek a nyugati tengerben vannak, amelyet úgy neveznek, hogy . . .". Mindezen főlősleges és követhetetlen "emlékeztetés" helyett folyamatos szövegben elég annyi, hogy: (ṭūlu kullī šanamīn) minhumā, "... kettőjük közül", s névmás jelzi a tematizáltságot (határozottságot).

A "határozottság" és a "tematizáltság" között nemcsak névleges különbség van - az utóbbi sokkal általánosabb érvényű, kevésbé kötődik a felszíni formához. Más szóval jelentéstani érvényű kategória. Előfordul például, hogy formailag határozatlanak tetsző szerkezeteket tematizáltaknak (azaz meghatározottaknak) kell tekintenünk:

- (17) wa fī riwāyatin uḥrā (T) anna Nizāran qutīla fī 'l-Qāhirati
(és - ben - egy elbeszélés - másik - az van, hogy - Nizár - megöletett - ban - Kairó)

"Egy másik elbeszélés szerint, pedig Nizárt megölték Kairóban"

A (17)-ben a "fī riwāyatin uḥrā" "egy másik elbeszélés szerint", azaz egy határozatlan szerkezet került a mondat élére, a téma helyére. Ezt általában az ún. ritmikusság elvének érvényesülésével magyarázzák, amely szerint a mondat első része nem lehet hosszabb a másodiknál. Függetlenül attól, hogy valóban létezik-e

ez a ritmikusságra való törekvés a klasszikus arabban, vagy sem, egyszerűbb módon, korábbi elemző módszereimmel összhangban is meg lehet magyarázni ezt a szórendet, a szöveg-előzmény figyelembevételével. Itt arról van szó, hogy milyen elbeszélő források léteznek Nizár sorsáról. Az egyik szerint N. -nek sikerült elmenekülnie, az, hogy van a történetnek másik verziója is, az már ismert (tematizálódott); az is magától értetődő a kontextus alapján, hogy Nizárról szól; a réma, új közlés az, hogy N. -t megölték Kairóban. Ezzel szemben, ha a szöveg arról szót volna, hogy Nizár életét egy bizonyos pontig egy bizonyos elbeszélésből ismerjük, majd "qutīla Nizār fī 'l-Qāhirati" (megöletett Nizár Kairóban) "wa hādā (T) fī riwāyatin uḥrā (R)" (és - ez - ben - egy elbeszélés - másik), "ez pedig egy másik elbeszélésben szerepel" (azaz nem abban, amelyben a korábbi történetek).

A "határozottság" a főnévi szerkezetek jellemzője, s mint ilyen, a szófajokhoz kötődik. Mivel a szófajokat csupán felszíni (és nem jelentéstani) kategóriáknak tekintem (14), a határozottság helyett bevezetett tematizáltság nem lehet igazán általános kategória, ha az is csupán egy bizonyos szófaj sajátja. A tematizáltság egyik megnyilvánulása az igékéni például a "befejezettség", amelyet így akár az igék "határozott állapotának" is nevezhetnénk.

- (18) ba' aṭa 'l-ra 'Tsu Anwaru 'l-Sādāt bi-risālatin ḥaṣṣatin li 'l-sayḥi Zāyidin . . . wa qad sallama 'l-risāлата li 'l-sayḥi Zāyidin wazīrun miṣriyyun ismuḥu . . .
(elküldött - az elnök - Anvar esz-Szadát - egy levelet - magán - számá-ra - sejk - Zájid - . . . - és - (befejezettség jele: "qad") - átadta - a levelet - nek - sejk - Zájid - egy miniszter - egyiptomi - az ő neve . . .)
"Anvar esz-Szadát elnök magánlevelet küldött Zájid sejknek . . . A magánlevelet Zájid sejknek egy egyiptomi miniszter adta át, akinek a neve . . ."

A (18) második részét bevezető "qad sallama" ("átadta") befejezett igei szerkezet lesz ennek a közlési egységnek a témája, az "al-risāлата" (a levelet) és a "li 'l-sayḥi Zāyidin" ("Zájid sejknek") szerkezetekkel együtt (azaz, a közvetlen és a prepozíciós tárggyal). Mindkét főnévi szerkezet határozott, s megelőzi az alanyt (vagyis a cselekvőt, amelyet a felszínen alanyeset jelöl), amely határozatlan és a mondat tulajdonképpeni közlendője, rémája. A közlés, újság ugyanis nem abban áll, hogy "a levelet átadták Zájid sejknek", mert az előfeltevés, hogy egy elküldött levél eljut címzettjéhez (az előfeltevés pedig nem más, mint tematizáció, csak nem a szövegből nyerjük, hanem általános érvényű). (15) Az újság abban áll, hogy ki volt az, aki átadta a levelet. A (18)-ban a teljes állítmányi rész (ige és az ún. igehatározók), mint téma áll szemben a teljes alanyi résszel, mint rémával (16). Nem kötelező azonban, hogy a téma-réma határ pontosan megfeleljen a hagyományos értelemben vett alany-állítmány határnak:

- (19) wašala wazīru 'l-ḥārigiyyati 'l-miṣriyyu ilā Bagdāda wa ḥamala risālatan ḥaṣṣatan li 'l-ra 'Isi al-Bakrī . . . wa sallama 'l-wazīru 'l-miṣriyyu al-risāлата li 'l-ra 'Isi ba da zuḥri amsi
(megérkezett - miniszter - a külügyeknek a - az egyiptomi - ba - Bagdad - és - vitt - egy levelet - magán - nak - az elnök - al-Bakr - . . . - és - átadta - a miniszter - az egyiptomi - a levelet - az elnöknek - után - déli - tegnap)

"Megérkezett az egyiptomi külügyminiszter Bagdadba, egy magánlevelet vive al-Bakr elnöknek... Az egyiptomi miniszter a levelet az elnöknek tegnap délután adta át".

E példa második részében az ige, két tárgyával és az alany együtt téma, míg a réma az időhatározó: "ba^c da zuhri amsi" ("tegnap délután"). A befejezett igei szerkezet tehát mindig azzal vagy azokkal a főnévi szerkezetekkel alkot szorosabb egységet (témát), amely szintén tematizált (határozott), s nem mondhatjuk azt, hogy az alanyal, a tárggyal, valamelyik határozóval, stb.

Nemcsak főnévi vagy igei szerkezet, hanem teljes mondat is lehet "határozott" (tematizált) ebben az értelmezésben:

(20) ammā wa qad māta muḥbirī fa-uhbiruka bi'l-qisṣati
(-ami vmit illet - és befejezettség-jelölő ('qad')) - meghalt - informátorom - azzal kapcsolatban az van, hogy: "fa"- informálhatlak - ról - történet)

"Most, hogy informátorom már halott, elmondhatom neked a történetet". Az "ammā ... fa-"; "ami vmit illet ... azzal az van, hogy" szerkezet használati szabályát röviden úgy szokás megfogalmazni, hogy az "ammā" után állhat bármilyen határozott szerkezet. A (20)-ban azonban egy teljes - "wa", "és" szóval bevezetett - mondat áll. Hagyományos értelemben egy mondat természetesen nem lehet határozott. Szabályunkat tehát úgy kell általánosabban átfogalmazni, hogy az "ammā ... fa-" szerkezet szerepe a téma és réma hangsúlyozása (illetve a köztük lévő határé), amelyben az "ammā" után mindig tematizált szerkezetnek kell következnie, azaz témának, legyen az főnévi csoport, igei csoport vagy teljes mondat, míg a "fa-" a rémát vezeti be.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az ún. vonatkozó mellékmondatoknál is. Az "alladī" (bírnemű) és "alladī" (nőnemű) vonatkozó névmásokkal (17) ("aki, amely") bevezetett mellékmondatok helyett állhat a "wa", "és" szóval kezdődő mondat is, amennyiben a mellékmondat nem megszorító, hanem leíró jellegű, (18)

(21) wa mabda' uhu min al-baḥri' lladī lā yu^c lamu mā ḥalfahu
(és - annak a kezdete - től - a tengertől - amelyik - nem - ismeretes - mi - túl rajta)
"A kezdete pedig attól a tengertől van, amelyikről nem tudni, mi van rajta túl".

A (21)-ben az "alladī" kezdetű mellékmondat resztriktív, megszorító jellegű; a "baḥri'" "egy tenger" önmagában ismeretlen (határozatlan) s csak az őt követő szövegrészből tudunk következtetni arra, hogy melyik tengerről is van szó (az "tematizálja").

(22) wa ba^c da qalīn waṣalnā ilā madīnati Sāmarrā wa hiya taqā^c u^c alā sāti' i Diglata
(és - után - egy kis idő - megérkeztünk - va - városa - Szamarrának a - és - az - esik - ra - partja - a Tigris)
"S egy kis idő múlva megérkeztünk Szamarrába, amely a Tigris folyó partján terül el";

(22') wa ba^c da qalīn waṣalnā ilā madīnati Sāmarrā alladī taqā^c u^c alā sāti' i Diglata.

A (22) és (22') teljesen ugyanazt jelentik, az egyetlen különbség az, hogy a (22') vonatkozó névmást ("alladī") használ, míg a (22) mellérendelt mellékmondatot, amely azonban éppúgy "határozott" (vagyis tematizált), mint ahogy az "alladī" elismerten az.

Összefoglalva: a klasszikus arab nyelvtanok szabályait tanulmányozva feltűnik, hogy sajátos a kapcsolat az alany-állítmány szerkezet, a szórend és a határozottság között, amely elsősorban az ún. nominális mondatokban feltűnik. Ez a kapcsolat azonban ellentmondásoktól terhes, s nem tudjuk megállapítani, hogy a három közül melyiket tekinthetjük alapvetőnek, meghatározó jellegűnek. Ennek oka abban rejlik, hogy a fenti kategóriák nem eléggé általános és következetesen lettek felállítva, s így nem is tükrözhetik az arab nyelv mélyebb összefüggéseit helyesen. Úgy tűnik számomra, hogy a feltett kérdésekre akkor kaphatunk helyes válaszokat, ha a nyelv közlési szerkezetére, az ismert és új információ, a téma és réma elvére támaszkodunk. A szórendi szabályok, mondatrészek és a határozottság fogalmait azonban nem teljes egészében helytelenek, csak nem eléggé általánosak és következetesek. Túlsgósan kötődnek a nyelv alaktani felszínéhez - s így nem minden esetben tudunk segítségükkel jelentéstani magyarázatokat adni, ami végülis a nyelvtan végső célja kell, hogy legyen.

Iványi Tamás

JEGYZETEK

1. A "melléknév" kifejezést itt az egyszerűség kedvéért használom, megjegyezve, hogy a klasszikus arabban a melléknév elkülönülése a többi szófajtól sem formálisan, sem tartalmi (jelentéstani) alapon nem lehetséges teljességgel.
2. Ez azt jelenti, hogy azok a határozott főnevek, amelyek után a jelző "al-" névelővel áll. Az egyeztetési szabályok azonban felszűnt, alaktani szabályok, amelyekből nem tudjuk meg, hogy mi a "határozottság" jelentése, értelme, csak azt, hogy formálisan mit kell tenni. Ezek a szabályok változnak meg aztán a legkönnyebben a nyelv története során. Számos arab nyelvjárásban (pl. egyiptomi) nem kell kitenni a határozott névelőt a jelzős főnév elé, elég a jelzőt ellátni névelővel.
3. A használt jelölések: ^x = formálisan vagy értelmileg helytelen mondat. S = alany; P = állítmány.
4. NP = főnévi szerkezet (vagy főnévi csoport) VP = igei szerkezet (igei csoport)
5. A kritériumok fontossági sorrendben állanak, tehát az alanynak mindenképp előtte alanyesetű főnévi szerkezetnek kell lennie. A másik két feltételt expliciten nem szokták említeni, de impliciten mindenképp rákényszerül, hogy használja, mert az alany-állítmány elemzés szokásos logikai fogódzói (szűkebb fogalom - tágabb fogalom, egyedi - általános, stb.) sem elvileg, sem gyakorlatilag nem használhatóak, mint ahogyan azt pl. Brassai Sámuel már a múlt században kimutatta (vö. Brassai S., A mondat dualismusa, 1884; Logika, 1865).

6. A kettő közti különbség az, ami általában egy lexikai tétel (szó) és annak körülírása között lenni szokott: a lexikai szó sok olyan egyedi jelentésárnyalatot őriz, melyet egyszerű parafázisa általában nem. A "qubba^{ca}" szó ("sapka, fejedő") sajátosan kötődik egy bizonyos, az araboknál általában szokásos tárgyhoz, míg az "alā ru'ūsihim" ("ami a fejeken van") általános érvényű, bármilyen fejedőre utalhat.
7. A "hagyományos felfogás szerinti alany-állítmány fogalmakon" azt értem, amit szokás "grammatikai alany-állítmánynak" is nevezni, szemben a "logikai alany-állítmánnyal". Ez utóbbit újabban a generatív grammatika egyike használja. Az "alany" azonban itt nem más, mint a "cselekvő"; ha ilyen nincsen, mint az a nominális mondatoknál előfordul, akkor ugyanolyan tanácstalanok vagyunk a pontos meghatározást illetően, mint a grammatikai alany esetében.
8. "Szöveg" alatt nemcsak a ténylegesen elhangzott vagy leírt szöveget értem, hanem mindannak a kifejezését, amit ennek a tényleges szövegnek a közlése ill. a megértése jelent. Pl. a "Fiam megbukott az egyetemi vizsgáján" közlés lehet teljes szöveg, például egy táviratban. "Tematizálva" azonban tartalmazza a következő információkat: "X-nek (aki azonos a beszélővel) van egy (legalább egy), egy bizonyos szóban forgó fia"; "Ez a fiú egyetemre járt" "Elment vizsgáznia" és végül "Őt megbukott". Annak a számára, aki a közlés előzményeit mind ismerte (azaz, akinek ez a közlés szólt), annak csak a "megbukott" az információ. Annak azonban, aki azt sem tudta X-ről, hogy fia van, annak az egész közlés-sor új információt jelent.
9. Mondaton itt természetesen szokásos hosszúságú mondatot értek, mert ha a mondat elég hosszú, magába ölelheti a leghosszabb szöveget is, s ebben az esetben a két fogalom egybeesik.
10. Használatosak más elnevezések is: topic (=téma) és comment (=réma); pszichológiai alany és pszichológiai állítmány; vagy pl. Brassai Sámuelnél az inchoativum (téma) és a mondat tüzetes része (réma).
11. A "tematizáció" lényegében véve nem más, mint általánosabban értelmezett "nominalizáció".
12. Muḥammad al-Idrīsī: "Kitāb Rugar"^v-nak (Roger könyvének) nevezett középkori földrajzi munkájáról van szó.
13. "Érthető" alatt nem azt értem, hogy bármely tényleges helyzetben létre is jön a megértés, hanem azoknak a szabályoknak a betartását, amelyek nyelvileg biztosítják a megértést.
14. Vö. például Mártonfi Ferencnek a kínai szófajról készített dolgozatait: A kínai szófaj kérdéséhez (A szófaj mint különös); Magyar Filozófiai Szemle 15 (1971), pp. 242-257; Vannak-e szófajok a kínai nyelvben? NyK LXXV (1974), pp. 177-203.
15. Az "előfeltevés" vagy "preszuppozíció" nyelvészetileg azt jelenti, hogy a beszélő részben a közlés során korábban elhangzottakat, részben bizonyos általános ismereteket ismertnek tekint, és rájuk építi új közlendőjét. Ez teszi lehetővé a közlés során a kihagyásokat, összevonásokat, visszautalásokat.

16. A (18) érdekessége egyébként az, hogy az alany következetes általánosítása révén nyert téma ezúttal már a hagyományos értelemben vett állítmánnyal esik egybe, míg a réma az alannyal.
17. Az "alladī" és "allatī" alakilag is kötődik a határozott névelőhöz, az "al"-hoz.
18. Erre a triviálisan ismert jelenségre tudomásom szerint tudatosan először A. F. L. Beeston figyelt fel (The Arabic Language Today, 1970).